

A Study of the Kantian Veins in Wittgenstein's Early and Later Philosophy

Pardis Baghali[✉] | Mohammadreza Abdollahnejad²

¹ Corresponding Author, MA of Philosophy, University of Tabriz, Iran. E-mail: pardisbaghali@gmail.com

² Associate Professor of Philosophy Department, University of Tabriz, Iran. E-mail: abdollahnejad@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 13 February 2023

Received in revised form 3 April 2023

Accepted 30 April 2023

Published online 13 August 2023

Keywords:

Critique, Metaphysics,
Experience, Logic, Language,
Reason, Proposition,
Transcendental

ABSTRACT

Despite Wittgenstein's philosophical activities in Britain and his strong inclination towards analytic philosophy, there are also non-analytic elements in his thought which are rooted in classical German thought, especially in Kant's critical philosophy. We can, therefore, detect Kantian elements in Wittgenstein's thought. Concerning the main aim of this research, i.e., to show the Kantian veins of Wittgenstein's thought, the following elements can be enumerated: critique of Metaphysics, delimitation of expression of thought, transcendental of logic and ethics, problem of Metaphysics and science, refutation of private language. Given the evolution of Wittgenstein's thought, this paper aims to show that, first, these similarities and parallels can be drawn not only from the *Tractatus* but also from the *Philosophical Investigations*. Second, there are fundamental differences between Wittgenstein's commentators, for instance, P.M.S Hacker argues against the transcendental reading of both the *Tractatus* and the *Philosophical Investigations*, and claims that the two philosophers do not share the same concept of the term transcendental. Finally, the question arises as to whether these Kantian veins can be considered as a proof of the unity of Wittgenstein's thought.

Cite this article: Baghali, P. & Abdollahnejad, M. (2023). A Study of the Kantian Veins in Wittgenstein's Early and Later Philosophy. *Journal of Philosophical Investigations*, 17(43), 1-19.

<http://doi.org/10.22034/jpiut.2023.55406.3476>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

<http://doi.org/10.22034/jpiut.2023.55406.3476>

Extended Abstract

Introduction

The rise of analytic philosophy is generally known to be one of the most important movements that put an end to the century-long dominance of Kant's philosophy in Europe. But the fact is that the analytic tradition emerged from Kant's philosophy in the sense that analytic philosophers justified their views through a partial agreement or a complete rejection of the first Critique.

Wittgenstein, as a member of analytic philosophy, stands within the tradition of Kant's critical philosophy. Wittgenstein's approach to philosophy sounds similar to Kant's. Both philosophers hold that philosophy is a critical activity and they draw a contrast between science, which represents the world and philosophy, which concerns with preconditions of this representation.

The *Tractatus* deals with the most important philosophical problems which lie at the very heart of philosophy, for instance, Logic, the nature of reality, the nature of language and how we can represent the world in language. These issues lead us to the main idea of the *Tractatus*, which says that every proposition is a picture of reality and this picture theory indicates the main aim of the *Tractatus*.

Wittgenstein writes, in the Preface to the *Tractatus*, the main aim of the book is to draw a limit to thought, or rather, not to thought, but to the expression of thoughts. He tells us what we can express by propositions and what we cannot. For example, logic is not something about which we can say something meaningful, rather, logic can only show itself. In the *Tractatus*, Wittgenstein draws an important distinction between the expressible world of facts and the inexpressible realm of logic and ethical-aesthetic value which lies at the beyond of the limits of language. This approach is obviously Kantian in spirit. In other words, Wittgenstein's distinction between the sayable and the showable is strongly evocative of Kant's distinction between the phenomenon and the noumenon, and by the noumenon Kant meant a thing that it is not an object of sensible intuition.

Another key point of the *Tractatus* is that philosophy has nothing to do with reality and the reason why philosophical problems are posed is that the logic of our language is misunderstood. According to the early Wittgenstein, philosophy is an activity. Its task is not to solve the problems arose out of ordinary propositions, but to critique language and clarify our ordinary propositions. For Kant, a critique is an investigation into the faculty of reason in order to show that pure reason alone cannot reach transcendent truths. All it can achieve is synthetic a priori propositions describing the conditions of possibilities of experience. For Wittgenstein, a critique is an activity of logical clarification of our propositions in order to show that what we are not able to know we cannot speak about either. They both consider the metaphysical concepts such as God and the soul as the subjects lying beyond the boundaries of thought and language. More radically, for Wittgenstein the critique itself lies beyond the realm of what can be said.

Despite the differences between the early and later Wittgenstein's thoughts, his aim in both periods, as mentioned, was to understand the nature of language and to set a bound to the expression of thoughts. In the *Philosophical Investigations*, Wittgenstein still holds that philosophy does not

construct theories, nor does it propound doctrines. Philosophy is purely descriptive. He distinguishes between the surface grammar and the depth grammar. Just because we are unconscious of diversity of language, the surface grammar leads us to misunderstand the use of words.

The private language argument is the last point from which I try to draw a parallel between Kant and Wittgenstein. In the *Philosophical Investigations*, Wittgenstein not only reviews the idea of a private language – a language whose words refer to what only the speaker can know – but he also denies the possibility of this language. In a nutshell, the possibility of a private language or experience was presupposed by the philosophers of the modern age. Descartes and others had started with one proposition as *Cogito, ergo sum*. Kant disagreed with this Cartesian ego. According to Kant, the I think must be able to accompany all representations. Without this principle the I think has no logical content. Consequently, we cannot know what kind of entity the I am. Furthermore, for the two philosophers the refutation of the private language means the refutation of Idealism. According to P.M.S. Hacker, only contrast is that Wittgenstein's argument is not a transcendental argument in the Kantian sense of the term.

It is important to note that this paper does not aim to treat Wittgenstein as a Kantian philosopher or even Neo-Kantian, as he was not actually a follower of Kant. In spite of important affinities between Kant and Wittgenstein, the contrast between them is deep. As we will see, Wittgenstein's method and conclusion differ significantly from those of Kant. Speaking briefly, Kant was an epistemologist and his concern was to formulate the conditions that explained how knowledge of the world is possible. But the early Wittgenstein is interested in ontology, i.e., in the logical foundation of reality and how meaningful propositions about it are possible. Similarly, the later Wittgenstein's aim was to investigate into grammar as a thing metaphysical. Grammar, as he himself pointed out, concerns about Essence and tells us what kind of an object a thing is. Finally, they took two opposed views about the nature of philosophy, as Hacker puts it, Kant thought that philosophy proves things, whereas according to Wittgenstein, philosophy explains nothing.

بررسی رگه‌های کانتی در تفکر ویتگنشتاین اول و دوم

پردیس بقالی^۱ | محمدرضا عبدالله‌نژاد^۲

^۱ کارشناس ارشد فلسفه غرب، دانشگاه تبریز، ایران. رایانامه: pardisbaghali@gmail.com

^۲ دانشیار گروه فلسفه، دانشگاه تبریز، ایران. رایانامه: abdollahnejad@tabrizu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

علی‌رغم فعالیت فلسفی ویتگنشتاین در بریتانیا و تعلق فکری وی به فلسفه تحلیلی، عناصر غیرتحلیلی نیز در افکار وی وجود دارد که این عناصر ریشه در تفکر آلمانی، به ویژه فلسفه انتقادی کانت دارد. پس می‌توان عناصری از افکار کانت را در فلسفه ویتگنشتاین دید. نوشته حاضر با تمرکز بر این عناصر و رگه‌های کانتی در اندیشه ویتگنشتاین از قبیل: نقد مابعدالطبیعه، ترسیم حدود حس و تجربه، تمایز میان گفتنی و شناختنی/ نشان دادنی، استعلایی دانستن منطق و اخلاق، مسئله علم و فلسفه و رد زبان خصوصی نشان می‌دهد که اولاً، این عناصر و رگه‌ها نه تنها در رساله بلکه در پژوهش‌های فلسفی نیز قابل ملاحظه‌اند. ثانیاً، میان مفسرین ویتگنشتاین در این زمینه اختلاف نظرهایی وجود دارد. به عنوان مثال پیتر هکر با خوانش استعلایی رساله و پژوهش‌های فلسفی مخالف است و معتقد است براهینی که ویتگنشتاین ارائه می‌دهد نمی‌تواند صفت استعلایی به خود بگیرد و به طور کلی، کانت و ویتگنشتاین برداشت یکسانی از براهین استعلایی نداشتند. سرانجام با ملاحظه و بررسی مباحث مذکور، این پرسش مطرح می‌شود که آیا می‌توانیم وجود رگه‌های کانتی مشترک در رساله و پژوهش‌های فلسفی را دلیلی بر وحدت اندیشه ویتگنشتاین لحاظ کنیم. در این خصوص نیز میان مفسرین ویتگنشتاین همواره تردیدهایی وجود دارد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲

کلیدواژه‌ها:

نقد، مابعدالطبیعه، تجربه، منطق،

زبان، عقل، گزاره، استعلایی

استناد: بقالی، پردیس و عبدالله‌نژاد، محمدرضا. (۱۴۰۲). بررسی رگه‌های کانتی در تفکر ویتگنشتاین اول و دوم، پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۳): ۱-۱۹.

<http://doi.org/10.22034/jpiut.2023.55406.3476>

ناشر: دانشگاه تبریز.

نویسندگان ©

مقدمه

پیتر هکر^۱ (2021) از منظر اصطلاح متافیزیک تجربه به وجوه اشتراک کانت و ویتگنشتاین می‌پردازد. با این حال، اظهارات پیشین خویش مبنی بر وجود عناصر و براهین استعلایی در دو دوره فکری ویتگنشتاین را مورد بازبینی قرار می‌دهد. از طرفی دیگر، برنهارت ریتز^۲ (2020) نیز ضمن تأیید شباهت‌هایی میان کانت و ویتگنشتاین، مسئله وجود عنصر استعلایی در ویتگنشتاین دوم را از منظر تفاسیر مختلفی بررسی می‌کند و معتقد است این مسئله به این بازبینی نیازمند است. با این حال مفسرین و شارحین بسیاری اکنون در حال تفسیر کانتی از ویتگنشتاین هستند، اریک استینیوس^۳ نخستین فردی بود که در سال ۱۹۶۰ با انتشار مقاله‌ای تحت عنوان «ویتگنشتاین به مثابه یک فیلسوف کانتی» این مسئله را به یک موضوع پژوهش تبدیل کرد. این توجه تنها معطوف به رساله نبود، در سال ۱۹۶۲ استنلی کاول^۴ نیز به بررسی عناصر کانتی در فلسفه ویتگنشتاین پرداخت با این تفاوت که او این تحقیق را با کتاب پژوهش‌های فلسفی و کتاب آبی آغاز کرد و به دنبال وی برنارد ویلیامز^۵ در سال ۱۹۷۲ مقاله‌ای با عنوان «ویتگنشتاین و ایدئالیسم» منتشر کرد و از آن پس مسئله وجود عناصر کانتی و نیز براهین استعلایی در دو دوره فکری ویتگنشتاین بارها مورد بررسی و پژوهش دوباره قرار گرفته است. اگرچه در خصوص وجود براهین استعلایی در فلسفه ویتگنشتاین اختلاف نظرهای بسیاری وجود دارد، آنچه بیشتر مفسرین ویتگنشتاین بدون تردید در آن هم‌سخن‌اند، وجوه تشابه و اشتراک میان کانت و ویتگنشتاین است. بسیاری همچون دیوید پیرس^۶ (1969) و هانس یوهان گلاک^۷ (1996) مسئله ارتباط ویتگنشتاین با کانت را از رهگذر اصطلاح فلسفه انتقادی بررسی کرده‌اند و به اعتقاد ایشان، ویتگنشتاین اول با نقد زبان و ترسیم حدود و مرزهای آن، در مسیر سنت انتقادی کانت قرار دارد. وی همانند کانت فلسفه و مسائل بغرنج آن را نوعی فراروی از مرزهای تجربه و حدود آنچه می‌توان گفت می‌داند. کانت معتقد بود عقل پیش از صدور احکام در باب حقایق و موضوعات متافیزیکی (همچون: خدا، جاودانگی نفس و جهان به طور کلی) باید دست به یک تحقیق انتقادی در باب توانایی‌ها و امکانات خویش بزند و با تحلیل مفاهیم محض فاهمه انسانی و اطلاق آن‌ها به محدوده تجربه نشان دهد که نمی‌توان به شناخت آنچه در آن سوی این حدود قرار دارد دست یافت. وظیفه مهم فلسفه انتقاد از اندیشه انسانی است تا بدین طریق امکان یا عدم امکان مابعدالطبیعه را روشن سازد. زیرا اندیشه زمانی وصف فلسفی به خود می‌گیرد که اندکی توقف کند و توانایی‌هایش را بیازماید تا بدین طریق به این پرسش مهم نقد اول پاسخ دهد: چه چیز می‌توانم بدانم؟ به این سوال، ویتگنشتاین اول با طنینی کانتی پاسخ می‌دهد: تا آنجا که تصویر هست.

¹ P.M.S. Hacker

² Bernhard Ritter

³ Erik Stenius

⁴ Stanley Cavell

⁵ Bernard Williams

⁶ David Pears

⁷ Hans Johann Glock

ضمن تایید وجود عناصر کانتی در اندیشه ویتگنشتاین اول، مواردی در اندیشه ویتگنشتاین دوم نیز وجود دارد که رد پای کانت را می‌توان در آن‌ها دید از قبیل: رد زبان خصوصی که یادآور انتقاد کانت به کوگیتوی دکارتی است، تلقی و چرخش خاص ویتگنشتاین نسبت به زبان و واقعیت در پژوهش‌های فلسفی، که این نیز انقلاب کپرنیکی کانت را تداعی می‌کند و در نهایت انتقاد از فلسفه و تاکید بر تفاوت آن با علم، که همچنان تا پایان حیات فکری ویتگنشتاین با او می‌ماند.

در نوشته حاضر ابتدا عناصر کانتی در تفکر ویتگنشتاین اول و دوم را برشمرده و سپس به بررسی هر کدام از آن‌ها می‌پردازیم و در بخش ویتگنشتاین دوم تلقی خاص پیتر هکر را بررسی می‌کنیم. هکر معتقد است اساس و مبنای استدلال رد زبان خصوصی در پژوهش‌های فلسفی استعلایی نیست.

۱. عناصر کانتی در افکار ویتگنشتاین اول

فلسفه تحلیلی در اولین مراحل پیدایشش واکنشی بود در برابر استیلای فلسفه کانت. با این وجود این انشعاب در تاریخ فلسفه از دل فلسفه کانت برخاست. بدان معنا که فیلسوفان حوزه تحلیلی مشروعیت دیدگاه‌های فلسفی خود را در رابطه و یا با رد نسبی و حتی کامل مبانی نقد عقل محض کانت تضمین می‌کردند. آلبرتو کوفا^۱ معتقد است جریان پوزیتیویسم منطقی در راستای اجتناب از نظریه پیشینی کانت و به دست دادن راه حلی مناسب برای این نظریه به منصفه ظهور آمد (کوفا، ۱۹۹۱، ۲۱). رساله منطقی-فلسفی ویتگنشتاین نقطه عطفی در تاریخ فلسفه به ویژه فلسفه تحلیلی قرن بیستم تلقی می‌شود. ویتگنشتاین در این اثر مهم، توجه را از سلطه و محوریت منطقی-ریاضی راسل و فرگه به سمت منطقی-زبانی چرخاند و بدین طریق مسیر فلسفه تحلیلی را تغییر داد (هانان، ۲۰۰۱، ۶۹). صرف نظر از اهمیت ویژه این اثر میان فیلسوفان حوزه تحلیلی، عناصر غیر تحلیلی افکار ویتگنشتاین به ویژه عناصر کانتی آن همواره مورد توجه است. رساله ویتگنشتاین یک تحقیقی انتقادی درباب توانایی‌های زبان است و پرسش مهم آن یادآور پرسش نقد عقل محض کانت است. ویتگنشتاین درصدد است پاسخ دهد درباره چه چیز می‌توانم سخن بگویم.

۱-۱. ترسیم حدود اندیشه و سخن

کانت پژوهش خود را انتقادی می‌دانست؛ به این معنا که موضوع آن بررسی استعلایی امکانات قوای شناختی انسان در رابطه با تصور کردن چیزهاست و این یعنی بررسی مرزهای ذهن به نحو استعلایی، یعنی بدون رجوع به خارج از قوای ذهن. به عبارت دیگر انسان برای شناختن اعیان چه شرایطی را باید دارا باشد تا شناختی درست حاصل گردد نتیجه اینکه؛ دو صورت یا شرط پیشینی احساس یعنی زمان و مکان همراه با مفاهیم یا مقولات فاهمه هر دو بر روی عین عمل می‌کنند تا چیزها برای انسان عینیت یابند. بدین ترتیب در مرحله اول با اشیاء یا چیزها در محدوده شهود حسی مواجه می‌شویم و آن‌ها بر ما پدیدار می‌شوند و به اشیاء آنطور که به خودی خود هست نمی‌توانیم معرفتی حاصل کنیم و در مرحله بعد مفاهیم محض فاهمه بر روی آنچه از طریق شهود حسی در اختیارش قرار

^۱ J. Alberto Coffa

می‌گیرد عمل فکر کردن را محقق می‌کنند و این با رعایت شرایط کاربرد روای مقولات فاهمه، امکان می‌یابد. شناخت حاصل کردن یعنی شناخت عین در قالب یک حکم.

کانت پیش از ورود به بحث چگونگی امکان تجربه، در ابتدای نقد عقل محض از سردرگمی‌هایی می‌نویسد که عامل ایجاد آن میل خستگی‌ناپذیر عقل برای دستیابی به امر ناشروطی است که آن نیز از طریق فراروی از اصولی است که عقل در جریان تجربه با آن مواجه است (کانت، ۱۹۹۸، Aviii).

کانت متافیزیک را نبردگاه عقل می‌نامد و خود را ملزم می‌دارد به نقد این نظام پردازد و مرداش از نقد، نقد عقل محض است در خصوص تمام معارفی که این قوه با استقلال از تجربه درصدد است بیابد و همچنین تصمیم برای امکان یا عدم امکان مابعدالطبیعه به طور کلی و تعیین دامنه و منابع و مرزهای شناخت انسانی (کانت، ۱۹۹۸، Axiii).

ویتگنشتاین در نواختی مشابه با طرح نقادی کانت در مقدمه رساله می‌نویسد: هدف این کتاب مرز نهادن بر اندیشه است و نه اندیشه بلکه بیان اندیشه‌ها ... و تنها در زبان است که می‌توان این مرز را ترسیم کرد و آنچه در آن سوی مرز قرار می‌گیرد بی معنا است (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، P) و در جایی دیگر در رساله در همین راستا اینچنین می‌نویسد: «فلسفه باید اندیشیدنی و نااندیشیدنی را محدود کند» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۴۰۱۱).

ویتگنشتاین اول در رساله سه دسته گزاره را مربوط به ساحت ناگفتنی‌ها می‌داند. اولین دسته گزاره‌هایی هستند که حاکی از خصوصیت منطقی زبان و واقعیت‌اند. توضیح اینکه؛ آنچه امکان نظریه تصویری رساله را فراهم می‌کند صورتی است که میان یک گزاره و آنچه بازنمایی می‌کند؛ یعنی جهان واقع، یکسان است. این امر مشترک، شرط بازنمایی است اما خود به زبان نمی‌آید و فقط توسط ساختار دستوری گزاره نشان داده می‌شود. دومین دسته گزاره‌هایی هستند که راجع به معنای زندگی، ارزش، اخلاق، دین و به طور کلی طبق تلقی رساله امور رازآلوداند. با این توضیح که چیزی در عالم خارج مطابق با گزاره‌های این‌چنینی وجود ندارد. بنابراین براساس نظریه معنای رساله این گزاره‌ها بی‌معنا هستند. سومین دسته متعلق به گزاره‌های فلسفی است. که طبق مبانی رساله همه گزاره‌های فلسفی نه کاذب بلکه بی‌معنا هستند (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۴۰۰۳). در رساله تنها گزاره‌هایی که راجع به عالم خارج هستند معنادارند؛ یعنی گزاره‌های علوم طبیعی. این گزاره‌ها معنادار و صدق و کذب پذیرند و بر اساس مبانی منطقی رساله معنا مقدم بر صدق و کذب است.

۱-۲. انتقاد از مابعدالطبیعه

نقد مابعدالطبیعه از دغدغه‌های مشترک کانت و ویتگنشتاین است. به اعتقاد کانت مابعدالطبیعه علمی است که منبع آن عقل محض است و عقل سعی می‌کند موضوع خود را مستقل از تجربه بشناسد. زیرا موضوعاتش غیر تجربی است. موجود بما هو موجود، خدا، جاودانگی نفس و جهان به طور کلی هرگز در ساحت تجربه و جهان حسی قابل دستیابی نیست و عقل در راه رسیدن به آن‌ها دچار تناقض می‌شود. به همین منظور فلسفه انتقادی این پرسش مهم را مطرح می‌کند که دامنه، وسعت و منابع عقل برای شناخت حاصل

¹ Unsinnig

کردن چیست و تا کجا پیش می‌رود؟ کانت از شناختی سخن می‌گوید که از حوزه تجربه‌های ممکن فراتر می‌رود و با مفاهیمی که متعلق متناظر با آن‌ها اصلاً در تجربه داده نشده احکامی می‌سازد که فراتر از مرزهای جهان حسی^۱ است (کانت، ۱۹۹۸، ۳، ب ۶). طبق مبانی و اصول اساسی ویتگنشتاین اول، اتمیسم منطقی حاکم بر رساله نیز تناظر یک به یک اجزای گزاره بنیادین با اعیان را از شروط معناداری می‌داند (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۳.۲). سایر گزاره‌ها که خود ترکیبی از گزاره‌های بنیادین^۲ اند باید به طور دقیق حالت امور متناظر را همچو یک تصویر^۳ بازنمایی کنند. گزاره‌های فلسفی، اخلاقی، زیبایی‌شناسی، دینی و منطقی حاوی مفاهیم و اسم‌هایی هستند که در عالم خارج یعنی در ساحت آنچه واقع است هیچ عینی متناظر با آن داده نشده است (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۳.۱، ۳.۱۳، ۳.۱۴). در اینجا مطلب شایان توجهی در رابطه با متافیزیک تجربه کانت وجود دارد. همانطور که می‌دانیم کانت از مابعدالطبیعه نظری انتقاد می‌کند. اما مابعدالطبیعه را در انحای دیگر آن می‌پذیرد. یعنی مابعدالطبیعه‌ای که تحقیقش منحصر در جهان پدیدارهاست، و این در نظر کانت مشروع است و از طرفی دیگر، مابعدالطبیعه به مثابه یک استعداد و میل بشری نیز اجتناب ناپذیر است. اما با این شرط که بتوان میل عقل در رسیدن به امر نامشروط و فرارفتن از تجربه را خاموش کرد. نکته‌ای که این بحث را با محتوای رساله عمیقاً مرتبط می‌کند همان مسئله‌ای است که راسل نیز در مقدمه‌ای که بر رساله نوشت تلویحاً بدان اشاره می‌کند: «...آنچه موجب تردید است این واقعیت است که آقای ویتگنشتاین، بالاخره، توانست درباره آنچه نمی‌توان گفت خیلی خوب سخن بگوید» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، P). اینکه ویتگنشتاین اصرار دارد گزاره‌هایش بی‌معناست جای تردید است زیرا ما با خواندن رساله چیزی می‌آموزیم و گزاره‌های آن نمی‌تواند صرفاً بی‌معنا باشد. از طرفی دیگر فیلسوفانی که از مابعدالطبیعه انتقاد می‌کنند در نقد آن مسائلی را مطرح می‌کنند که خود، مابعدالطبیعه است. یعنی فراتر از حدود طبیعت و ساحت تجربه است. هرگز توضیح این مسئله را نزد کانت می‌جوید. یعنی مابعدالطبیعه به مثابه میل طبیعی بشر و یا یک استعداد طبیعی. بدین ترتیب نگارش و تدوین رساله ویتگنشتاین خود نشانی است از میل طبیعی او به مابعدالطبیعه، اما برخلاف کانت، رساله در آمدی به فلسفه آینده نیست. بلکه در رساله جنبه سلبی تحدید زبان را نشان می‌دهد و ویتگنشتاین گمان می‌کرد با نگارش رساله کار فلسفه را تمام کرده است (هکر، ۲۰۲۱، ۲۶، ۲۷).

۱-۳. تمایز میان فلسفه و علم

از دیگر عناصر کانتی تفکر ویتگنشتاین مسئله فلسفه و علم است که از پیامدهای نقد مابعدالطبیعه است. در واقع از همان ابتدا مقایسه گزاره‌های فلسفی با گزاره‌های علمی آن دو را متوجه مشکل اساسی فلسفه و انتقاد از آن کرد. کانت در مقدمه تمهیدات و نقد عقل محض ما را متوجه همین موضوع می‌کند: «اگر مابعدالطبیعه علم است چرا مانند سایر علوم نمی‌تواند به مقبولیت کلی و پایدار دست یابد؟ و اگر علم نیست چرا مانند علم نمایان می‌شود و فاهمه آدمی را با امیدی که هرگز به انجام نمی‌رسد مشغول ساخته است؟ (کانت، ۲۰۰۴، ۵). «چرا مسیر علم در اینجا [مابعدالطبیعه] پیدا نشده است؟ چرا طبیعت، عقل ما را با چنین تلاش بی‌پایانی پریشان کرده است؟ (کانت، ۱۹۹۸، Bxvi)

¹ Sinnewelt

² Elementarsatz

³ Bild

ویتگنشتاین در مراحل اولیه ورودش به کمبریج و مطالعه فلسفه زیر نظر راسل، تحت تأثیر هرترز و بولتسمان سه اصل مهم را در ذهن داشت: الف) اینکه فلسفه سراسر توصیفی است و هیچ استنتاجی در آن یافت نمی‌شود. ب) فلسفه می‌تواند بالاتر یا پایین‌تر از سایر علوم طبیعی باشد اما آنچه اهمیت دارد این است که نمی‌تواند کنار علوم طبیعی باشد. ج) فلسفه آموزه‌ای درباره صورت منطقی گزاره‌های علمی و تجربی است (هکر، ۲۰۲۱، ۱۲). اولین اصل، فلسفه را از علوم پیشینی همچون هندسه جدا می‌کند و به ما نشان می‌دهد در آن هیچ گزاره‌ای که تقدم منطقی و معرفتی بر سایر گزاره‌های منتج از علوم دیگر داشته باشد یافت نمی‌شود و گزاره‌هایش هیچ شباهتی به گزاره‌های اصول موضوعه علمی همچون هندسه ندارد. دومین اصل، ما را با مهم‌ترین عقیده هرترز که بر فکر ویتگنشتاین اثر گذاشت آشنا می‌کند یعنی این اصل هرترزی که علوم طبیعی تصویری از واقعیت است. کاری که فلسفه از ارائه آن ناتوان است و این در نظرش فلسفه را منحصر به فرد می‌ساخت. سومین اصل به ما چیزی راجع به حدود و قلمرو فلسفه می‌گوید یعنی آموزه‌ای درباره صورت منطقی گزاره‌های علمی و تجربی، به دیگر سخن، صورت گزاره‌ها و صورت فکر به طور کلی موضوع فلسفه را می‌سازد (هکر، ۲۰۲۱، ۱۳)؛ اما در زمان نگارش رساله در اصول و مبانی فکر ویتگنشتاین دگرگونی رخ می‌دهد؛ توضیح اینکه اولاً صورت منطقی خود نمی‌تواند به زبان آید (هکر، ۲۰۲۱، ۴)، و دیگر اینکه اصولاً فلسفه آموزه‌ای برای توصیف صورت منطقی نیست چون فلسفه آموزه نیست. «فلسفه آموزه نیست بلکه یک فعالیت^۱ است» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۴۰۱۱۲). وظیفه فلسفه آشکار کردن حقایق ضروری درباب ماهیت ضروری جهان است که این خود به ساحت امور نشان دادنی^۲ تعلق دارد و از امور گفتنی^۳ نیست. از طرفی دیگر یگانه ضرورت ممکن و قابل بیان، ضرورت منطقی است و گزاره‌های منطقی نیز این همان گویی^۴ هستند. می‌بینیم وی از همان ابتدای ورودش به فلسفه، به تمایز صریح میان علم و فلسفه پی می‌برد. در واقع او می‌خواهد این میل سیری ناپذیر به درک متعلقات غیر تجربی را محدود کند و تنها شیوه صحیح فلسفه ورزی و سخن گفتن را به ما نشان دهد. «تنها روش درست فلسفه به واقع همین خواهد بود: «سخن نگفتن جز آنچه می‌تواند گفته شود یعنی گزاره‌های علوم طبیعی^۵، یعنی چیزی که با فلسفه ارتباطی ندارد. سپس هرگاه شخصی خواست چیزی متافیزیکی بگوید باید به او ثابت کنیم به نشانه‌ها در گزاره‌هایش مدلولی نداده‌است، اگرچه برای آن دیگری، رضایت بخش نخواهد بود – او این احساس، که ما در حال آموختن فلسفه به او بودیم را نخواهد داشت – اما این تنها روش درست است» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۶۰۵۳).

تا اینجا دریافته‌ایم که ویتگنشتاین نیز مانند کانت به تفاوت گزاره‌های فلسفی (اگر، بر اساس دیدگاه ویتگنشتاین، اصلاً بشود نام گزاره بر آن‌ها نهاد) و گزاره‌های علمی می‌پردازد. آنچه کانت در نقد عقل محض ایده علمی می‌نامد خود نقد و یا مطالب کتاب نقد عقل محض نیست. بلکه به فلسفه آینده‌ای نظر دارد که استعلایی یعنی واجد شرایط و اصول عقل محض باشد. یعنی تحلیل همه شمولی از شناخت پیشینی انسان (کانت، ۱۹۹۸، ب ۲۸، ۲۹). برای کانت اصولاً علم باید شناخت ما را افزایش دهد و برای یک گزاره علمی،

^۱Tätigkeit

^۲gezeigt

^۳gesagt

^۴Tautologie

^۵Naturwissenschaft

ضروری است چیزی راجع به عالم خارج بگوید و در عین حال ضروری و کلی باشد. به عبارت دیگر احکامش در قالب گزاره‌های ترکیبی پیشینی صورت بندی شود. کانت در *تقد عقل محض* این پرسش مهم را مطرح می‌کند که این گزاره‌های ترکیبی پیشینی (یعنی گزاره‌های تجربی متصف به دو صفت ضرورت و کلیت) چگونه ممکن اند؟ (کانت، ۱۹۹۸، ۷۱ / ب ۱۱) و سپس ضمن اثبات وجود چنین گزاره‌هایی در ریاضیات و فیزیک، به شرایط امکان آن‌ها در مابعدالطبیعه می‌پردازد.

۱-۴. ماهیت منطق و شرایط معناداری

کانت میان منطق قدیم و منطق استعلایی تمایز آشکاری می‌نهد. به عبارت دقیق‌تر منطق عمومی از اعیان انتزاع می‌شود و تنها با صورت فاهمه سر و کار دارد. اما منطق استعلایی پیش‌شرط‌های اندیشیدن به اعیان را مورد بررسی قرار می‌دهد (کانت، ۱۹۹۸، ب ۸۰) و در واقع منطق استعلایی علمی است که منبع، حوزه و اعتبار عینی شناخت انسان را تعیین می‌کند (کانت، ۱۹۹۸، ب ۸۲). بر طبق نظر کانت احکام منطق، ترکیبی پیشینی است. یعنی مطابق با تجربه است اما صدقش مبتنی بر تجربه نیست. ویتگنشتاین نیز در *رساله* منطق را استعلایی می‌خواند. با اینحال روشن نیست چه مرادی از واژه استعلایی دارد. پیتز هکر معتقد است کانت و ویتگنشتاین درک یکسانی از این واژه ندارند. در *رساله* منظور از استعلایی بودن منطق بیان این مطلب است که گزاره‌های منطق حدود و مرز هر نوع زبان ممکن است. به عبارتی آنها حدود و مرزهای معنا هستند. اما آن گزاره‌ها به ما نمی‌گویند آن حدود چه چیزهایی است؛ بلکه از آنجا که چنین گزاره‌هایی محتوا ندارند به ما نشان می‌دهند در این ساحت چیزی نمی‌توان گفت. آن‌ها اینهمانگویی‌اند و همان مرزهای زبان‌اند و از این طریق حدود جهان را به ما نشان می‌دهند و از اینجاست که منطق را چهارچوب جهان می‌داند (هگل، ۱۹۹۰، ۴۶). حقیقت این امر به قدر کافی روشن است که در نظر کانت ذهن انسان چهارچوب منطقی دارد. اگر برای ویتگنشتاین منطق جهان را پر کرده‌است (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۵۰۱۶)، شاید چندان ناروا نباشد که بگوییم بر طبق مبانی کانت نیز منطق ذهن انسانی را پر کرده‌است. اگر کانت از امکان تجربه می‌پرسد ویتگنشتاین از امکان زبانی ساختن این تجربه سخن می‌گوید.

شرح کانت و ویتگنشتاین از منطق متفاوت است. با این توضیح که در *رساله* اثری از گزاره‌های ترکیبی پیشینی نمی‌بینیم (کلاک، ۱۹۹۶، ۱۹۹) و برخلاف آنچه کانت اظهار می‌کند در *رساله* گزاره‌های منطق تحلیلی معرفی شده‌است زیرا آن‌ها این همان‌گویی‌اند. از طرفی دیگر جان مطلب دیالکتیک استعلایی کانت برای ویتگنشتاین بیگانه است (هانان، ۲۰۰۱، ۱۷).

در ارتباط تنگاتنگ با منطق، مطلب دیگری در پیوند با آن در *رساله* بیان شده که برای مقصود ما اهمیت بسیار دارد. در *رساله* ویتگنشتاین به دنبال شرایط ساختن گزاره‌ای معنادار است یا دست کم می‌خواهد بگوید گزاره‌های ما چطور باید باشند تا به درستی معنا را منعکس کنند. به عبارت دیگر اگر بنا به توصیف جهان باشد زبان یا به معنای دقیق‌تر گزاره‌های مورد نظر باید چه شرایط پیشینی و ضروری داشته باشند؟ به نظر می‌رسد ویتگنشتاین دو عامل مهم را در *رساله* شرط پیشینی معنا می‌داند: منطق و اعیان.

رابرت هانا^۱ با استفاده از دو اصطلاح شرایط صوری و مادی به توضیح این شرایط در کانت می‌پردازد. کانت برای شناخت، دو شرط مهم را در نظر می‌گیرد؛ اول شرایط صوری و یا آنچه با نام مقولات و مفاهیم محض فاهمه می‌شناسیم و سپس شرایط مادی و

^۱Robert Hanna

یا شرایطی که مربوط به اعتبار عینی است، یعنی پدیدارها یا همان ساحت تجربه. شرایط صوری یا منطقی، وحدت ترکیبی کثرات یا من استعلایی را پیش فرض می‌گیرد و اعتبار عینی نیز دو صورت شهود حسی یعنی زمان و مکان را (هانا، ۲۰۰۱، ۶۷).

ما با الهام از تعبیر رابرت هانا سعی می‌کنیم این شرایط را در رساله بررسی کنیم. بنابر نظریه تصویری معنا در رساله می‌توان چنین نتیجه گرفت که اولین شرط معناداری وجود اعیان بسیط است (که می‌توان آن را با شرایط مادی یکی گرفت) به عبارت دیگر برای آنکه یک تصویر درباره وضعیتی خاص و به عبارتی دیگر معنادار باشد (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۳۲۳). لازم است اولین الزام نظریه تصویر برآورده شود؛ یعنی تصویر دقیقاً به همان اندازه وضعیتی که بازنمایی می‌کند دارای اجزایی در جهان خارج باشد. به همین روی باید گزاره‌هایی داشته باشیم که متشکل از نام‌های بسیط‌اند، یعنی تحلیل پذیر نباشند (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۳۲۵). پس گزاره‌های زبان ما باید به گزاره‌های ساده‌ای تحلیل شوند تا در آن صورت میان گزاره و وضعیتی که بازنمایی می‌کنند تقابل یک به یک وجود داشته باشد که این پیشاپیش مستلزم وجود گزاره‌های بنیادین است. برای اینکه گزاره بنیادین وجود داشته باشد باید بر حسب یک ضرورت پیشینی اعیان وجود داشته باشند. در رساله برای وجود اعیان بسیط استدلالی مطرح شده است که بر طبق آن اشیاء باید بسیط باشند در غیر این صورت نمی‌توانیم سخن بامعنا بگوییم. استدلال رساله بدین قرار است؛ «اشیاء، بسیط هستند» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۲۰۰۲).

«اشیاء جوهر جهان را تشکیل می‌دهند» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۲۰۲۱). «اگر جهان جوهری نمی‌داشت آنگاه معنای یک گزاره منوط به گزاره دیگر می‌بود» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۲۰۲۱). «آنگاه ممکن نبود تصویری از جهان ترسیم کرد» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۲۰۲۱۲). این استدلال مبتنی بر این است که کلمات در نهایت تحلیل باید به اشیاء بسیط دلالت کنند و اگر اشیای مرکب جزء بسیط نداشته باشند در فرآیند تحلیل سرانجام نابود و محو می‌شوند. بدین ترتیب وجود اعیان را می‌توان شرط مادی معنا دانست اگر چنین تعبیری رسا باشد.

از طرف دیگر شرط ضروری دیگری که سخن گفتن معنادار را ممکن می‌کند شرایط صوری یا منطقی یا همان صورت بازنمایی گزاره است. صورتی که یک گزاره را به تصویر واقعیت بدل می‌کند. ویتگنشتاین در رساله به وجود این صورت منطقی اشاره می‌کند و می‌نویسد: «باید میان تصویر و آنچه به تصویر کشیده می‌شود امر یکسانی وجود داشته باشد تا اساساً یکی بتواند تصویر دیگری باشد» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۲۰۱۶). بدین ترتیب صورت منطقی از شرایط امکان سخن گفتن معنادار است. با هیچ جمله‌ای نمی‌توانیم صورت منطقی گزاره را بیان کنیم و از معنای گزاره سخن بگوییم. اگر بگوییم کتاب روی میز است به این معنی است که کتاب روی میز است، سخن بی‌معنایی خواهد بود. معنای یک گزاره یا همان صورت بازنمایی آن در خود گزاره منعکس می‌شود. ویتگنشتاین در یادداشت‌ها به این مطلب اشاره می‌کند. «آنچه می‌تواند گفته شود تنها به وسیله گزاره می‌تواند بیان شود. اما آنچه برای فهم تمام گزاره‌ها ضروری است نمی‌تواند به زبان آورده شود» (ویتگنشتاین، ۱۹۹۱، ۲۵). به عبارت دیگر صورت منطقی که ساختار گزاره را نشان می‌دهد خود با هیچ گزاره‌ای بیان نمی‌شود اما شرط اصلی بازنمایی است. ویتگنشتاین در این خصوص در رساله چنین می‌نویسد: «گزاره‌ها می‌توانند تمام واقعیت را بازنمایی کنند اما نمی‌توانند آنچه را که در آن با واقعیت مشترک‌اند یعنی صورت منطقی را بیان کنند» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۴۰۱۲). در ظاهر چنین به نظر می‌رسد که ویتگنشتاین اول ملهم از کانت فکر می‌کند که یک گزاره

نمی‌تواند صورت منطقی خود را بیان کند همان طور که کانت فکر می‌کند شهود بدون مفاهیم ناییناست و مفاهیم بدون شهود تهی است. صورت منطقی گزاره نیز بدون محتوا یعنی بدون ماده گزاره (یعنی امور واقع، یعنی آنچه واقع است)، نمی‌تواند خود را آشکار کند.

۱-۵. عناصر استعلایی در رساله

ویتگنشتاین نه تنها منطق بلکه اخلاق و زیبایی شناسی را نیز استعلایی می‌خواند (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۶۴۲۱). فهم معنای اصطلاح استعلایی در رساله آسان نیست. ویتگنشتاین بدون هیچ توضیحی این واژه را در خصوص منطق، اخلاق و زیبایی شناسی به کار می‌برد (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۶۱۳، ۶۴۲۱).

با توجه به متن کتاب یادداشت‌ها و رساله می‌توانیم دو معنا برای این اصطلاح در نظر بگیریم. استعلایی به معنای آنچه به زبان نمی‌آید^۱ و دوم، آنچه از شرایط جهان است^۲. در دو اثر نام برده ویتگنشتاین این دو تلقی را در خصوص استعلایی بودن اخلاق و منطق به کار می‌برد.

در باب علیت نیز ویتگنشتاین اول موضعی مشابه کانت دارد. در رساله علیت را نه یک قانون بلکه صورت قانون می‌داند (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۶۳۲). و می‌نویسد: «اگر قانون علیت وجود داشته باشد می‌تواند چنین بیان شود: «قوانین طبیعی وجود دارند» (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۶۳۶). و ما قانون علیت را در گزاره‌هایی که درباره علوم طبیعی است نشان می‌دهیم. یعنی در این گزاره که «قوانین طبیعی وجود دارند». به عبارت دیگر ما این اصل را با مشاهده عالم طبیعت کشف نمی‌کنیم بلکه در گزاره‌هایی که در باب جهان ارائه می‌دهیم بازنمایی می‌کنیم.

۲. رگه‌های کانتی در افکار ویتگنشتاین دوم

در این بخش همانند بخش پیشین درصدد یافتن عناصر کانتی در تفکر ویتگنشتاین دوم هستیم. کتاب پژوهش‌های فلسفی محور بحث ما است که اثری کاملاً متفاوت از رساله است. در کنار سایر تفاوت‌های عمیق این دو اثر، نظریه تصویری معنای رساله که براساس آن معنا باید معین باشد، یعنی معنا باید در خارج مستقل از زبان و نظام گفتاری انسان وجود داشته باشد (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۴۰۲۱، ۴۰۲۲)، بیشترین مخالفت ویتگنشتاین را برمی‌انگیزد و معتقد است زبان یک فعالیت انسانی و اجتماعی است و معنای هر کلمه و جمله در آن بستر معین می‌گردد؛ یعنی در کارکردی که دارد. با این تلقی، زبان در دوره دوم تفکر ویتگنشتاین از جهان امور واقع فاصله می‌گیرد و در گرو فهم کسانی قرار می‌گیرد که آن را به کار می‌برند و دیگر مانند آموزه‌های رساله مرز قاطعی میان معناداری و بی‌معنایی ترسیم نمی‌کند و معنا برای وی واحد نیست بلکه می‌توان از معانی مختلفی سخن گفت. همانطور که طیف وسیعی از انواع گزاره‌های مختلف می‌تواند وجود داشته باشد.

^۱ ر.ک. صص ۷۹ و ۷۸ کتاب یادداشت‌ها (ویتگنشتاین، ۱۹۹۸) و بندهای ۶۴۲ و ۶۴۲۱ کتاب رساله منطقی-فلسفی (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸)

^۲ ر.ک. ص ۷۷ کتاب یادداشت‌ها

۲-۱. انتقاد از فلسفه

با ملاحظه اختلاف‌های اساسی در مبادی، اصول و نتایج این دو اثر، ویتگنشتاین در دوره دومش همچنان وظیفه خود را ترسیم حدود زبان در نظر می‌گیرد. با این تفاوت مهم که این مرز همانند مرز ترسیم شده در رساله دو قلمرو و ساحت معنا و بی معنایی را با یک خط مستقیم و ممتد از هم تفکیک نمی‌کند بلکه در یک مجموعه به هم پیوسته، شبکه‌های مختلف را از هم جدا می‌کند. در رساله هر آنچه درون مرز قرار می‌گرفت حوزه ی زبان و معناداری بود و هر آنچه آن سوی مرز قرار می‌گرفت به ساحت نشان دادنی‌ها سپرده می‌شد. همین نشان دادنی‌ها در پژوهش‌ها خود وارد گفتمان‌های خاصی می‌شود یعنی اخلاق، دین و فلسفه درون بازی زبانی خاص خویش ممکن می‌شوند و منظور از بازی، یک فعالیت اجتماعی قاعده‌مند است (پیرس، ۱۹۷۰، ۲۰).

در وهله نخست به نظر می‌رسد ویتگنشتاین با هرگونه فلسفه‌ای که داعیه تبیین داشته باشد مخالف است اما با توجه به متن پژوهش‌های فلسفی دست کم می‌توان سه حوزه را نام برد که نزد ویتگنشتاین فلسفه در چهارچوب آن‌ها می‌تواند کارکرد تبیینی داشته باشد. آن سه حوزه عبارت‌اند از: ۱- تبیین معنای یک واژه ۲- تبیین نحوه کارکرد یک واژه و نیز توضیح اینکه چرا یک واژه خاص در موقعیتی خاص به کار می‌رود. ۳- تبیین چگونگی ظهور تعارضات و سردرگمی‌های فلسفی که ناشی از کاربرد نادرست زبان است (رایتر، ۲۰۲۰، ۳۴). به عقیده ویتگنشتاین دوم یک تعارض فلسفی زمانی رخ می‌دهد که توصیف یک واژه نزد فیلسوف با کارکرد همان واژه توسط همان شخص مطابقت نداشته باشد (رایتر، ۲۰۲۰، ۳۷). در رساله ویتگنشتاین معتقد بود زبان روزمره نحو منطقی زبان را پنهان می‌کند به عبارت دیگر واژه‌ها دلالت‌های متفاوتی دارند اما گاه یک واژه دست کم دو دلالت متفاوت دارد و بدین طریق سردرگمی‌های اساسی و بنیادینی رخ می‌دهند. که به تعبیر ویتگنشتاین در رساله تمام فلسفه سرشار از سردرگمی‌های این‌چنینی است (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۳۳۳/۳۳۴). این سردرگمی‌ها سرانجام به توهم منجر می‌شود و وظیفه مهم فلسفه اجتناب از افتادن در ورطه توهم، با نشان دادن ساختار پنهان و نهفته در گزاره‌های زبان متعارف است و این مهم را با تحلیل گزاره‌های زبان روزمره به انجام می‌رساند. اما در پژوهش‌های فلسفی درک نادرست از نحوه کارکرد یک واژه ما را در مسیر سردرگمی‌ها و تعارضات فلسفی قرار می‌دهد. همان‌طور که در پژوهش‌های فلسفی بیان می‌کند: «یک مسئله فلسفی چنین صورتی دارد؛ راهم را نمی‌دانم» (ویتگنشتاین، ۲۰۰۹، ۱۲۹). به عبارت دیگر نزد ویتگنشتاین دوم فهم معنای یک واژه به معنای فهم کارکرد آن نیز است و مسائل فلسفی اولاً و بالذات ناشی از فهم نادرست معنای واژه‌هاست.

۲-۲. ساختار زبان و واقعیت

مسئله ارتباط میان زبان و واقعیت یک مسئله فلسفی مهم، و رویکرد و پاسخ‌های فیلسوفان بدان به غایت پیچیده است. انسان حتی زمانی که درباره جهان چیزی به زبان نمی‌آورد واقعیت مستقل از انسان، از زبان و نظام گفتاری انسان، وجود دارد و دیگر بار می‌توان گفت در وجود واقعیتی که خارج از زبان است به سختی می‌توان تردید کرد. می‌توانیم به اشیا در جهان اشاره کنیم، نام هر شیء را بر زبان آوریم، برای نام‌ها به اشیای خارج ارجاع دهیم. با وجود این دوگانگی در زبان و واقعیت، زبان باید دارای خاصیتی باشد که قادر است چیزی راجع به واقعیت بگوید. چه چیزی زبان و واقعیت را به هم پیوند می‌دهد؟ کدام ویژگی زبان است که به گزاره‌ها این قابلیت

را می‌دهد که واقعیت را منعکس کنند؟ ماهیت زبان و واقعیت چگونه که در رساله آمده‌است به صراحت مستقل از هم‌اند. جهان نه صرفاً مستقل از زبان، بلکه مستقل از اراده انسان نیز وجود دارد (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۳۷۳). زبان به واسطه یک خصوصیت درونی که در گزاره‌های معنادار نهفته‌است با واقعیت مرتبط می‌شود، این خصوصیت درونی که صورت منطقی نیز خوانده می‌شود خود به زبان نمی‌آید و تنها می‌توان آن را نشان داد (ویتگنشتاین، ۲۰۱۸، ۴۰۱۲، ۴۰۱۲). رویکرد ویتگنشتاین به این مسئله در پژوهش‌ها و نحوه ورود او به موضوع به تعبیر دیلمن^۱ یادآور انقلاب کپرنیکی کانت است.

با ملاحظه ارتباط میان زبان و واقعیت در رساله، موضعی که ویتگنشتاین در پژوهش‌ها در این باره اتخاذ می‌کند منحصر به فرد است. ویتگنشتاین دوم که زبان و طبیعت آن، همواره دغدغه اوست، در پژوهش‌ها می‌نویسد: ماهیت زبان همچنان موضوع تحقیق است (ویتگنشتاین، ۲۰۰۹، ۹۲). در رساله زبان ساختار جهان را بازنمایی می‌کند. اما در پژوهش‌ها ساختار واقعیت به مثابه سایه‌ای است که دستور زبان بر جهان می‌افکند (هاکر، ۲۰۲۱، ۱۷۹)، و این مطلب به اختصار همان انقلاب کپرنیکی ویتگنشتاین است. همان طور که در پژوهش‌ها گفته است که تحقیق ما باید وارونه شود (ویتگنشتاین، ۲۰۰۹، ۱۰۸). براساس رساله ویتگنشتاین باور دارد اگر چه زبان‌ها دستور زبان سطحی متفاوتی دارند اما صورت منطقی در همه آنها یکسان و پنهان است که با یک تجزیه و تحلیل منطقی آشکار می‌شود. از طرفی دیگر گزاره تصویر است و هر نام متناظر با عین خاصی است. اما در پژوهش‌ها به ما می‌آموزد هیچ قانونی که زبان را با واقعیت پیوند دهد وجود ندارد و معنا فرایندی دارد که با کارکرد خاص هر واژه معین می‌شود و محتوا را به نام‌های تهی می‌بخشد (هاکر، ۲۰۲۱، ۱۸۰).

درباره اینکه آیا می‌توان ویتگنشتاین را یک ایدئالیست زبانی خواند یا نه، میان مفسرین ویتگنشتاین اختلاف نظرهای زیادی وجود دارد. از طرفی، عده‌ای دیگر معتقدند موضع ویتگنشتاین در پژوهش‌ها مبنی بر کاربرد معنا در زمینه و سیاق زندگی عملی انسان مرز قاطع میان رئالیسم زبانی و ایدئالیسم زبانی را محو و کمرنگ می‌سازد. تفسیری که استدلال می‌آورد ویتگنشتاین زبان را بدن‌مند می‌کند و حیات اجتماعی و مدنی آدمی را با آن پیوند می‌دهد. (دیلمان، ۲۰۰۲، ۸). رد واقع‌گرایی زبانی در پژوهش‌ها همان انقلاب کپرنیکی ویتگنشتاین است. انقلاب است چون با آنچه در رساله گفته‌است در تقابل صریح قرار دارد و به تصدیق خود ویتگنشتاین موضوع پژوهش را وارونه می‌کند (ویتگنشتاین، ۲۰۰۹، ۱۰۸)، و کپرنیکی است چون یادآور کانت است. حتی اگر موضع کانت در ارتباط با فکر و واقعیت و یا تجربه باشد. پس تحول فکر ویتگنشتاین در خصوص زبان و واقعیت نشان می‌دهد که زبان ما ریشه در واقعیت عینی ندارد و تعاملی از طریق ادراک حسی با آن برقرار نمی‌کنیم بلکه برعکس، زبان به مثابه بخش قلبی توجهی از زندگی آدمی یا دست کم آن بخش از زندگی که به زبان آورده می‌شود طرق مختلف تعامل با واقعیت و زندگی را معین می‌کند و مراد از واقعیت، فضای منطقی است که مرزی قاطع میان آنچه واقعی است و آنچه واقعی نیست ترسیم می‌کند و این فضای منطقی همانا ابعاد مختلف زندگی است و زندگی متشکل از ابعاد متفاوت و به هم‌پیوسته از واقعیت است (دیلمان، ۲۰۰۲، ۹-۱۰).

^۱ Ilham Dilman

۲-۳. رد زبان خصوصی

به اختصار، زبان خصوصی، تجربه‌ای درونی است (اگر اصلاً بتوان آن را تجربه نامید)، که در آن معانی کلماتی که شخص در طی گفت‌وگو با خود به کار می‌برد تنها برای گوینده آن معنا دارد. ویتگنشتاین با این تلقی از زبان مخالف است. به بیانی دیگر، هر نوع زبانی را که فقط برای کاربر آن معنادار باشد رد می‌کند. ما برای معنادار دانستن یک واژه راهی جز رجوع به معیارهای بیرونی آن نداریم. معیارهایی که برای همه انسان‌ها و در تعامل با آن‌ها قابل دست‌یابی است. ما همواره درون بازی‌های زبانی می‌توانیم سخن بگوییم که درون این بازی‌ها قواعدی حاکم است، و این قواعد جمعی است. برای یافتن کاربرد صحیح واژه‌ها و مفاهیم نیز راهی جز رجوع به قواعد جمعی نداریم. اگر زبانی باشد که کلمات آن، فقط برای گوینده آن معنادار باشد، در این صورت هیچ راهی برای توافق جمعی و هیچ معیاری برای سنجش صحت کاربرد این کلمات متصور نیست. ویتگنشتاین در این مورد در پژوهش‌ها می‌گوید: امکان ندارد قاعده‌ای داشته باشیم که فقط یک شخص و فقط یک بار در زندگی از آن پیروی کرده باشد (ویتگنشتاین، ۲۰۰۹، ۱۹۹). بسیاری از مفسرین ویتگنشتاین معتقدند این برهان به دلیل مفروض گرفتن اذهان دیگر به مثابه یک شرط ضروری برای معناداری، برهانی استعلایی است اما هرکس با این دیدگاه مخالف است (هاکر، ۲۰۲۱، ۲۱۲).

پیش از آنکه به این موضوع پردازیم می‌توان چنین نتیجه گرفت که کانت و به نحو غیر مستقیم ویتگنشتاین، از مابعدالطبیعه دکارت و خصوصاً ضابطه ی «من می‌اندیشم پس هستم» وی انتقاد می‌کنند. کانت معتقد بود دکارت وحدت تجربه ذهنی را با تجربه وحدت یک جوهر روحانی خلط کرده است. از نظر دکارت انسان می‌تواند از خود در مقام موجودی اندیشنده یا جوهری متفکر^۱ آگاه باشد. آگاهی که به نحو بی‌واسطه نسبت به حالت‌های ذهنی وی مربوط می‌شود. کانت این تفسیر دکارت را ناشی از کاربرد ناموجه مقوله جوهر و یا تفسیر نادرست از وحدت خودآگاهی می‌داند و با رد شهود عقلانی استدلال می‌کند که «من فکر می‌کنم» نه تنها تحقق عینی هستی را تضمین نمی‌کند بلکه نمی‌تواند جوهریت نفس و جسم را نیز اثبات کند. وحدت خودآگاهی کانت اعلام می‌کند که «من فکر می‌کنم» را تنها در همراهی با سایر ادراکات می‌توان یافت. من ادراک کننده در هر تصویری مفروض است. اما برخلاف کوگیتی دکارت، نه تنها قائم به ذات نیست بلکه محتوای مستقلی نیز ندارد. در پژوهش‌های فلسفی نیز چنین به نظر می‌رسد که گویی پیروی از قاعده در یک بازی زبانی یک شرط استعلایی برای معناداری است زیرا هر توضیحی برای اینکه تشریح کنیم چگونه از قاعده پیروی می‌کنیم مستلزم بیرون آمدن از چهارچوب قاعده است. هر سخنی در مورد پیروی از قاعده و یا بازی زبانی، خود به معنی وارد شدن در درون یک بازی زبانی دیگر است.

نباید ذکر این مطلب مهم را از قلم انداخت که رویکرد و نحوه ورود کانت و ویتگنشتاین به مسائل متفاوت است. ویتگنشتاین، به اعتقاد هرکس، علاقه‌ای ندارد چیزی را برای فرد شکاک اثبات کند آنچنان که کانت در استنتاج استعلایی به دنبال رد و نقد شکاکیت بود. بلکه ویتگنشتاین به دنبال نقد اظهارات بی اساس تجارب درونی است. او می‌خواهد بگوید از نظر منطقی، پیروی از یک قاعده تنها در صورتی ممکن است که یک عمل، نمونه‌ای از عمل، از روی قاعده باشد که آن عمل، مطابق با عمل دیگران از روی همان قاعده

^۱ Res Cogitans

باشد و پیروی از قاعده یک عمل اجتماعی است. جان کلام پیروی از قاعده این نیست که وجود افراد دیگری که از قاعده پیروی می‌کنند را مفروض بگیرد و آن را شرط ضروری گفتار تلقی کند. بلکه از نظر ویتگنشتاین اصلاً قاعده‌ای که قابل پیروی نباشد قاعده نیست. اینجا به تعبیر هکر هیچ اثری از استدلال استعلایی حتی به نحو ضعیف وجود ندارد (هاکر، ۲۰۱۳، ۵۳).

پیتر هکر با تلقی استعلایی خواندن استدلال رساله که به موجب آن منطق و اعیان شرایط ضروری معناداری هستند با شرحی که در این نوشته رفت مخالف است. با این حال، هکر، وجود شرایط ضروری معنا در رساله را انکار نمی‌کند بلکه استدلال مطرح شده توسط ویتگنشتاین را استعلایی به معنای کانتی آن نمی‌داند. در نوشته حاضر نیز از وصف استعلایی برای شرایط ضروری معنا در رساله و هم در پژوهش‌های فلسفی استفاده نشده است. اما این به معنای کانتی نبودن این عناصر در تفکر ویتگنشتاین نیست. همانطور که هکر نیز خاطر نشان می‌کند، به طور کلی این دل‌مشغولی ویتگنشتاین در باب معنا و شرایط احراز معناداری یادآور طرح استعلایی کانت در باب به دست دادن شرایط امکان تجربه است. با این تفاوت که استدلال و براهین ویتگنشتاین در رساله و پژوهش‌های فلسفی استعلایی نیستند. زیرا در وهله نخست در افکار ویتگنشتاین با شرح مبسوط و یا حتی مختصری از گزاره‌های ترکیبی پیشینی روبه‌رو نیستیم.

به زعم هکر براهین استعلایی کانت متشکل از گزاره‌های ترکیبی پیشینی هستند که توصیف صادقی از جهان پدیداری بوده و در عین حال دارای دو صفت ضروری و کلی‌اند. به عبارت دیگر مبتنی بر تجربه‌اند اما کاملاً از تجربه اتخاذ نشده‌اند. هکر معتقد است استدلال‌های ویتگنشتاین به این معنا استعلایی نیستند. همانطور که پیش‌تر اشاره کردیم در رساله برای شرایط احراز معناداری استدلالی مطرح شده که بر طبق آن منطق و اعیان را پیش فرض می‌گیرد و سپس ویتگنشتاین برای رد زبان خصوصی در پژوهش‌های فلسفی استدلالی صورت بندی می‌کند که بر اساس آن برای احراز شرایط درست معناداری یک واژه، وجود اذهان دیگر در یک بازی زبانی که فعالیتی جمعی توصیف شده است ضروری در نظر گرفته می‌شود. به زعم بسیاری از مفسرین و متفکرانی از جمله استراوسون این دو استدلال و به خصوص استدلال در رد زبان خصوصی، استعلایی است (هاکر، ۲۰۲۱، ۲۱۱). چنین به نظر می‌رسد که هکر معتقد است اگر وجود اذهان دیگر را به مثابه شرط معناداری لحاظ کنیم در آن صورت استدلال ویتگنشتاین به درستی استعلایی است اما به زعم هکر ویتگنشتاین دوم به طور کلی وجود چنین زبانی را انکار می‌کند و معتقد است ویتگنشتاین مانند کانت با مسئله شکاکیت روبه‌رو نیست تا در پی اثبات امکان تجربه و معناداری باشد. بلکه در فکر ویتگنشتاین دوم کاربر زبان خصوصی در رابطه با صدق معنای واژه‌هایش هیچ تردیدی ندارد و سعی می‌کند دیگران را نیز در فهم واژه‌هایش شریک سازد مسئله‌ای که بر اساس مبانی فکر ویتگنشتاین دوم امکان ناپذیر است.

۳. وحدت فکری ویتگنشتاین در ارتباط با عناصر کانتی آن

ویتگنشتاین در رساله فلسفه را سراسر نقد زبان می‌داند و در پژوهش‌های فلسفی کارکرد فلسفه را توصیف و در نهایت درمانگری معرفی می‌کند. حتی بسیاری ویتگنشتاین را فیلسوفی با سه دوره فکری معرفی می‌کنند و کتاب در باب یقین وی را نماینده دوره سوم می‌دانند. آنچه برای مقصود ما لازم است اشاره به این حقیقت است که پژوهش‌های فلسفی تفاوت‌های اساسی با رساله دارد. در عین حال این دو اثر دارای پیوستگی‌هایی است از جمله؛ این عقیده رساله که مسائل فلسفی ناشی از درک نادرست منطق زبان است در

پژوهش‌ها نیز همچنان نگه داشته می‌شود. در همین راستا در پژوهش‌ها میان دستور زبان سطحی و عمقی زبان تمایزی آشکار قائل است و مسائل فلسفی را ناشی از خلط میان این دو صورت دستوری می‌داند (ویتگنشتاین، ۲۰۰۹، ۹۰-۶۶۴).

آنتونی کنی^۱ از جمله متفکرانی است که قائل به وحدت اندیشه ویتگنشتاین است. وی نشان می‌دهد که مواردی را می‌توان برشمرد که در سراسر فکر ویتگنشتاین ثابت باقی مانده است. از جمله: فلسفه توصیفی است. فلسفه علم نیست و بر ساخته از منطقی و متافیزیک است. به عبارتی دیگر، فلسفه، مجموعه‌ای از آموزه‌های ساختار منطقی است. افزون بر این، کنی معتقد است فلسفه متأخر ویتگنشتاین فلسفه جدیدی نیست و حتی تصدیق خود ویتگنشتاین به اشتباهات رساله در پیشگفتار پژوهش‌ها نمی‌تواند انقطاع کامل دو دوره فکری ویتگنشتاین را مدلل کند (کنی، ۲۰۰۶، ۱۷۹-۱۸۳)؛ اما در مقابل کوسلا^۲ معتقد است مواضع رساله برای خود ویتگنشتاین رضایت بخش نبوده است و همین امر موجب شده کار تحقیق در خصوص ماهیت فلسفه را از سر گیرد. به زعم وی، این اعتقاد رساله که فلسفه نباید هیچ آموزه‌ای ارائه دهد. مبهم است یا دست کم قصد و انگیزه ویتگنشتاین برای ما مسلم نیست. زیرا خود رساله حاوی نظرات فلسفی مختلفی است از جمله بارزترین آن‌ها، نظریه تصویری معنا. با وجود تصریح ادعای صفحات پایانی رساله که این کتاب صرفاً روشنگری می‌کند کوسلا همچنان معتقد است بدون به دست دادن تفسیری روشن از ماهیت فلسفه نمی‌توان روشنگری کرد و ویتگنشتاین از این موضوع آگاه بود و به عقیده وی عاملی که منجر شد ویتگنشتاین پس از ده سال از نگارش رساله دوباره به بررسی ماهیت گزاره‌ها، زبان و فلسفه پردازد همین شکست رساله در تحقق مدعاهایش بود و اگر می‌بینیم رویکرد ویتگنشتاین در پژوهش‌ها معتدل است شاید بیشتر به دلیل پرهیز از ارئه نظریه و به تبع آن افتادن در ورطه جزمیت باشد، مانند اتفاقی که به عقیده کوسلا در رساله افتاد (کوسلا، ۲۰۰۸، ۶-۸).

به طور کلی، به دلیل پیچیدگی‌های فکر ویتگنشتاین، احتمالاً دشوار بتوان به نحو روشن دریافت دقیقاً چه ارتباطی میان دوره اول و دوره دوم فکر وی وجود دارد. با این حال رویکردی‌هایی به این مسئله وجود دارد به عنوان مثال، کوسلا معتقد است ویتگنشتاین دوم در صدد دستیابی به اهداف رساله است. بدینسان دوره دوم فکری ویتگنشتاین گسترش فکر وی را در دوره دومش نشان می‌دهد. با این توضیح که آنچه در رساله درست و روا یافته است اکنون بخشی از پژوهش‌ها را شکل می‌دهد. با رویکردی مشابه با کوسلا، برنارد ویلیامز نیز معتقد است پژوهش‌های فلسفی ادامه و گسترش مواضع رساله است. همانطور که در مقدمه اشاره کردیم ویلیامز از اولین کسانی بود که ویتگنشتاین را در موضع یک فیلسوف کانتی نشانده. او از رهگذر اصطلاح ایدئالیسم زبانی به این مسئله می‌پردازد. توضیح اینکه ویتگنشتاین در رساله گفته بود مرزهای زبان من مرزهای جهان من هستند و این یعنی تجربه تا جاییکه تصویر هست برای من حاصل می‌شود. به عقیده ویلیامز این «من» در بیان ویتگنشتاین اول، «من» در جهان تجربه نیست بلکه در مرزهای آن قرار دارد. (در رساله بندهای 5.61, 5.62, 5.632, 5.633 به این مطالب اشاره دارد) و یادآور من استعلائی کانت است. منی که در همراهی با تصورات کثیر یکسان باقی می‌ماند. با اینحال ویلیامز مسئله را وارد پژوهش‌های فلسفی هم می‌کند با این تفاوت که اینجا

¹Anthony John Patrick Kenny

²Oskari Kuusela

صحبت از «ما» به جای «من» است. زیرا همانطور که از متن پژوهش‌ها می‌توان فهمید جملات و گزاره‌های پژوهش‌ها از زبان اول شخص جمع بیان می‌شود و این «ما» را نیز می‌توان استعلایی در نظر گرفت^۱ (هوتو، ۲۰۰۳، ۱۷۵-۱۷۷).

چنین به نظر می‌رسد که وحدت اندیشه ویتگنشتاین در رابطه با موضوع نقد فلسفه است. یعنی اگر موضوع خاصی چون انتقاد از مابعدالطبیعه را پیش چشم داشته باشیم آنگاه می‌توان به این مهم رسید که ویتگنشتاین از آغاز نگارش رساله تا پایان حیات فکری‌اش همواره دلمشغول ماهیت فلسفه و نحوه کارکرد آن بوده‌است.

نتیجه

با ملاحظه آنچه بیان شد و علی‌رغم متفاوت بودن جهان‌بینی دو فیلسوف و تعلق خاطر آنها به مکتب و جرگه خاص و متفاوتی از فلسفه، می‌توان عناصری از فکر کانت را در افکار ویتگنشتاین دید. این عناصر احتمالاً از طریق مطالعه شوپنهاور وارد فکر ویتگنشتاین شده‌است. با این وجود، شباهت‌های دو فیلسوف نباید ما را از تفاوت‌های اساسی میان آنها غافل کند. کانت در فلسفه انتقادی‌اش یک هدف معرفت‌شناسی را دنبال می‌کرد. اساساً ایده فلسفه استعلایی نزد کانت به تصدیق نقد عقل محض ایده‌ای علمی است و می‌خواهد مابعدالطبیعه را به مثابه یک علم بررسی کند. اما ویتگنشتاین اول همچنان باور داشت فلسفه چیزی به انسان نمی‌آموزد و درصدد نبود در پایان تأملات فلسفی‌اش به یک گزاره فلسفی نظیر آنچه در علم می‌بینیم دست یابد. از طرفی ویتگنشتاین اول به صراحت هدفش را مرز نهادن بر اندیشه توصیف می‌کند. یعنی آن سوی مرز چیزی نیست تا انسان بتواند سخنی راجع به آن، صرف نظر از درستی یا نادرستی بگوید. مابعدالطبیعه برای کانت توهم و برای ویتگنشتاین برخاسته از درک نادرست منطق زبان و صورت دستوری گزاره‌ها است. در عین حال هر دو وجود موضوعات مابعدالطبیعی را می‌پذیرند. کانت آن را امر ناشناختنی و ویتگنشتاین آن را امر رازآلود می‌نامد. کانت معتقد بود می‌توان برنامه‌ای برای فلسفه آینده داشت. تمهیدات وی بانگ وداع با فلسفه نبود آنطور که ویتگنشتاین اول فکر می‌کرد با نگارش رساله حجت را بر فلسفه تمام کرده‌است. هر دو معتقد بودند که نقضی متوجه فلسفه است که باید با نگاهی انتقادی، با کنکاش در فاهمه انسان، در امکانات شناختی انسان، رفع شود. این مسئله در مورد ویتگنشتاین دوم نیز صادق است. هدف وی به دست دادن توضیحی صحیح از معنا است تا حوزه بی‌معنایی را روشن سازد. اما در دوره دومش فلسفه را در بازی زبانی مخصوص آن می‌پذیرد و مقصودش گفتمانی است که قواعد پیروی از معنا به درستی و روشنی توسط کاربران آن رعایت شود. ویتگنشتاین دوم به روش جدید تفکر فلسفی اشاره می‌کند که بر اساس آن کار فلسفه نه تبیین پدیده‌ها بلکه توصیف و روشن ساختن آن‌هاست. فلسفه یک فعالیت است و کارکرد آن توضیح اندیشه‌ها، نقد و اصلاح زبان است. تا در ورطه توهمات و تعارضات فلسفی نیفتد. به عبارت دیگر غایت فلسفه نشان دادن حدود زبان وظیفه مهم آن نقد زبان است.

^۱ برای توضیح بیشتر در خصوص این مطلب به کتاب Wittgenstein's Copernican Revolution نوشته Ilham Dilman فصل چهارم با عنوان Bernard Williams: Wittgenstein and Idealism مراجعه کنید.

References

- Coffa, J. A. (1991). *The Semantic Tradition from Kant to Carnap: to the Vienna Station*, Edited by Linda Wessels, 1st edition, Cambridge University Press.
- Dilman, I. (2002). *Wittgenstein's Copernican Revolution: The Question of Linguistic Idealism*, Edited by D. Z. Phillips, Palgrave Macmilian.
- Glock, H. J. (1996). *A Wittgenstein Dictionary*, Wiley-Blackwell.
- Hacker, P. M. S. (2021). *Insight and Illusion: Themes in the Philosophy of Wittgenstein*, 3rd edition, 1st published in UK & USA, Anthem Press.
- Hacker, P. M. S. (2013). *Wittgenstein: Comparison and Context*, 1st edition, Oxford University Press.
- Hanna, R. (2001). *Kant and the Foundations of Analytic Philosophy*, Clarendon Press.
- Hodge, M. (1990). *Transcendence and Wittgenstein's Tractatus*, Temple University Press.
- Hutto, D. D. (2003). *Wittgenstein and the End of Philosophy: Neither Theory nor Therapy*, Palgrave Macmilian.
- Kant, I. (1998). *Critique of Pure Reason*, Translated and Edited by P. Guyer & Allen W. Wood, Cambridge University Press.
- Kant, I. (2004). *Prolegomena to any Future Metaphysics that will be able to come forward as science*, Translated and Edited by Gary Hatfield, Revised edition, Cambridge University Press.
- Kenny, A. (2006). *Wittgenstein*, revised edition, Blackwell.
- Kuusela, O. (2008). *The Struggle against Dogmatism: Wittgenstein and the Concept of Philosophy*, Harvard University Press
- Maddy, P. (2014). *The Logical Must: Wittgenstein on Logic*, Oxford University Press
- Pears, D. F. (1969). *Wittgenstein*, Viking Press.
- Ritter, B. (2020). *Kant and Post-Tractarian Wittgenstein: Transcendentalism, Idealism, Illusion*, Palgrave Macmillan.
- Wittgenstein, L. (1998). *Notebooks*, Translated and Edited by G. E. M. Anscombe & G. H. Von Wright, Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (2018). *Logisch-philosophische Abhandlung / Tractatus Logico-Philosophicus*, Side by side edition, containing The Original German alongside both the Ogden/Ramsey and Pears/ McGuinness English Translation, Kegan Paul.
- Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical Investigations, The German text with an English Translation*, Translated by Anscombe, P. M. S. Hacker & Joachim Schulte, 4th edition, Wiley-Blackwell.
- Wittgenstein, L. (1980). *Philosophical Grammar*, translated by Anthony Kenny, Edited by Rush Rhees, Blackwell.